

Я. І. Дзира

УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ XVI—XVIII ст. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження українських літописів XVI—XVIII ст. почалося в 40-х роках XIX ст. Перші спроби вивчення їх зв'язані з підготовкою рукописів літописів до друку. Однак ці спроби були поверховими, частковими або й випадковими. Часто вони зводилися до обміну думок у листах і стосувалися переважно імен власників списків літописів, відомих і невідомих авторів, незрозумілих або загублених сторінок, текстології. Лише після того, як чимало літописних рукописів було опубліковано і вони стали доступними широкому колу науковців, про них з'явилися статті та рецензії, переважно джерелознавчого і текстологічного характеру. Водночас науковці і письменники почали широко використовувати їх як історичні джерела.

Перші вдалі спроби критичного вивчення українських літописів XVI—XVIII ст. зробили такі українські та російські вчені, як М. Максимович, О. Бодянский, П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, І. Франко, М. Грушевський, О. Левицький, П. Житецький, М. Погодін, Г. Карпов та ін.

Вивчення українських літописів і далі йшло двома шляхами: час від часу з'являлися окремі спеціальні статті про той чи інший літопис або ж праці, у яких ці літописи було використано. Слід зазначити, що в другій половині XIX ст., коли розпочалася публікація різноманітних документальних матеріалів і мемуарів, літописи як історичні джерела почали витіснятися на другий план. Це пояснюється тим, що літописи були піддані гострій критиці за неточності і помилки у висвітленні тих чи інших історичних подій, за суб'єктивізм і відверту тенденційність, за стилізацію або й вигадку документів тощо.

Особливо гострі наукові дискусії навколо літописів розгорілися в 20-х роках XX ст. Тоді з'явилися дослідження Д. Багалія, П. Клепацького, М. Петровського, І. Крип'якевича, В. Романовського та інших вчених. Пізніше дослідження українських літописів майже припинилося. І лише в останнє

десятиріччя про літописи з'явилося декілька праць І. Крип'якевича, М. Марченка, О. Бевза.

Як літературні пам'ятки українські літописи взагалі не досліджувались, якщо не рахувати окремих загальних або вузькопроблемних праць Я. Гординського, Ф. Колесси, М. Возняка, О. Білецького та І. Франка, який дав їм надзвичайно високу оцінку саме як пам'яткам літератури¹. Слід відзначити, що питання історико-літературного вивчення літописів як пам'яток свого часу та їх впливу на українську літературу XIX ст. було поставлено М. Грушевським в статті «Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений»².

Розглянемо тепер конкретно, як проходило дослідження українських літописів XVII—XVIII ст. в радянський час.

Найґрунтовніше вивчено літопис Самовидця. При дослідженні цього літопису завжди в центрі уваги вчених стояли питання про авторство, час і місце написання його. Саме в такому аспекті літопис Самовидця вперше досить вдало дослідив Орест Левицький у великій вступній статті до другого видання його в 1876 р. Ця стаття лягла в основу всіх наступних студій над літописом.

У 1925 р. вийшла книга Д. Багалія «Нарис української історіографії»³, перший розділ якої присвячено літописові Самовидця. В ньому вчений підвів підсумок усіх попередніх досліджень літопису. Оцінюючи літопис Самовидця як історичне джерело, Д. Багалій слідом за О. Левицьким та іншими дослідниками цілком слушно поставив його на перше місце серед усіх українських літописів XVII—XVIII ст. Він подав загальну характеристику суспільно-політичних поглядів Самовидця, відзначивши прихильне ставлення автора до Сомка, Сірка і Мазепи та вороже — до інших історичних діячів, особливо до татарських ханів і турецьких султанів, в яких він бачив ворогів християнства.

Д. Багалій правильно вказав на те, що деякі важливі історичні події й документи Самовидець замовчує, але дослідник не розкрив причин, які спонукали літописця до цього. Багалій пристав до думки Левицького та інших дослідників, які стверджували негативне ставлення Самовидця до простого козацтва і народних рухів. Він погодився з відомостями автора літопису про час і місце свого проживання, які шляхом текстуального

¹ Іван Франко. Історія української літератури. Перша редакція (1907), стор. 375—377. Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, спр. 3.

² М. С. Грушевский. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. — Известия АН СССР. VII серия, отделение общественных наук. Л., 1934, № 3, стор. 215—223.

³ Д. Багалій. Нарис української історіографії. Джерелознавство, вип. 2. К., 1925.

аналізу спробував встановити Левицький. Водночас Багалій цілком слушно вказав на непереконливість окремих категоричних тверджень Левицького, який, говорячи про той чи інший докладний опис подій у літописі, вважав, що його автор був очевидцем цих подій. Тим часом докладні описи можна пояснити стилем літописця, властивим взагалі для літописання. Коли літописець свідомо намагається переконати читача у вірогідності якоїсь події, він використовує в розповіді різні деталі, докладно описує предмети і явища, не заявляючи при цьому: «Я сам там був і сам те бачив». Нарешті, Багалій проаналізував списки, які лягли в основу першого і другого видання літопису. В цілому дослідження Д. Багалія про літопис Самовидця можна вважати розгорнутою рецензією на статтю О. Левицького, яку він називає зразком «для інших майбутніх дослідів про козацькі літописи».

У 20-х роках вивчення літопису Самовидця пожвавилось. У цей час з'явилися статті В. Романовського, О. Дорошкевича, М. Андрусяка, М. Петровського, в яких вони прагнули встановити автора літопису. Розвиваючи далі гіпотезу, висловлену вперше ще в середині XIX ст. П. Сердюковим, а згодом і Модзалевським, вони вважали, що автором літопису Самовидця був сучасник описаних у літописі подій Роман Ракушка-Романовський (народився близько 1623—1625 р. — помер після 1703 р.). Суперечки навколо питання про автора літопису спонукали багатьох вчених ще глибше вивчити історію України другої половини XVII ст., підняти із забуття велику кількість ризноманітних писаних джерел.

Наслідком багаторічної праці над літописом Самовидця є фундаментальні «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть». М. Петровського (Харків, 1930). Така назва дослідження не випадкова — воно вийшло за межі студій над літописом Самовидця. Автор, використавши велику кількість джерел, докладно проаналізував усі важливі події, що сталися в другій половині XVII ст. на Україні.

У вступі до нарисів М. Петровський накреслив напрями свого дослідження: загальні дані про літопис Самовидця, зміст і текстологія, час і місце складання літопису, автор літопису, його світогляд і суспільно-політичні погляди, джерела і критична перевірка відомостей літопису, його місце серед інших літописів та ін. Далі автор коротко розповів про історію вивчення літопису, проаналізував його списки (при цьому справедливо визнав найкращим список Іскрицького). Спираючись на текст і стиль літопису, М. Петровський спробував уточнити час написання пам'ятки. На його думку, перша частина літопису, що охоплює 1648—1676 рр., написана на основі власних спогадів автора. Друга частина (1677—1702 рр.) є щорічними записами автора. Проте твердження дослідника, що всі події першого

періоду літописець писав тільки на основі «своїх споминів», викликає сумнів. Мало ймовірно, щоб літописець зміг утримати в своїй пам'яті події трьох десятиріч і до дрібниць їх відтворити.

М. Петровському вдалося глибоко розкрити суспільно-політичні погляди літописця, в певній мірі висвітлити його ставлення до усіх згаданих ним історичних діячів. Однак М. Петровський ставлення Самовидця до окремих історичних діячів інколи визначає апріорно, бездоказово і непереконливо, за наперед складеною дослідником схемою — симпатіями та антипатіями Ракушки-Романовського. Він, наприклад, твердить, що Самовидець неприхильно ставився до Івана Сірка, і мотивує цю неприхильність дружбою останнього з Петром Дорошенком, діяльність якого автор літопису оцінює негативно.

Кожний історичний факт чи подію, відображену в літописі, М. Петровський порівнює з різними документами, мемуарами. Багато, на перший погляд, об'єктивно описаних подій і стримане, безстороннє ставлення до них автора М. Петровський пояснює важкими умовами часу, які змушували Самовидця приховувати свої симпатії і погляди. На нашу думку, правильним є такий висновок М. Петровського: «До України Самовидець ставиться як патріот вершків козацької України»⁴. Переконалим є його твердження, що «до рядового козацтва, запорожців, поспільства й міщанства Самовидець ставиться неприхильно»⁵. Обгрунтованою є також думка дослідника про скрите неприхильне ставлення Самовидця до чужоземних правителів, до сусідніх держав: Росії, Польщі, Туреччини, Криму, Молдавії. Зокрема, посилаючись на документи, він правильно трактує часто вживані в літописі вирази «его царское величество», «его царское пресвітлое величество всея России самодержца», «его милости», вбачаючи в них звичайну термінологію титулування, використання якої літописцем не свідчить про його прихильне ставлення до царів і королів.

Дуже докладно спиняється М. Петровський на питанні авторства літопису. Заперечуючи думку, що автором літопису був козацький канцелярист, він твердить, що Самовидець належав до козацької старшини, а в якийсь час свого життя був близький до духовних кіл. У спеціальній частині своєї праці, використавши дані В. Модзалевського, М. Петровський доводить, що автором літопису був Роман Ракушка-Романовський. Проте, обгрутовуючи цю гіпотезу, Петровський часто посилається на попередню частину своєї праці, яка, в свою чергу, має чимало припущень, здогадок, суперечливих місць.

З усіх існуючих гіпотез про автора літопису Самовидця гіпотезу про Р. Ракушку-Романовського можна вважати найбільш

⁴ Микола Петровський. Нариси історії України. Харків, 1930.

⁵ Там же, стор. 133.

обгрунтованою і переконливою. Але, оскільки оригінал літопису невідомий і немає прямих вказівок на його автора, ця думка й надалі залишатиметься гіпотезою.

Найціннішою частиною нарисів М. Петровського є та, в якій він ґрунтовно дослідив літопис Самовидця як історичне джерело. Проводячи джерелознавчий аналіз його, Петровський звертається до різних документів, праць видатних українських, польських та російських істориків. Ця частина праці цінна тим, що вона може бути використана дослідниками при вивченні будь-якого українського літопису, в якому відображено історію України другої половини XVII ст.

Головними недоліками нарисів Петровського є часті повторення одних і тих самих думок, цитат, інформативність історіографічної частини. Є в них і окремі помилкові узагальнення. Так, визначаючи літопис Самовидця як старшинський, М. Петровський безпідставно зараховує до цієї категорії літопис Величка.

Висловимо свою думку щодо вживання М. Петровським та його наступниками термінів «козацько-старшинські» літописи і «козацькі літописи». Термін «козацькі літописи» стосовно літописів Самовидця, Граб'янки і Величка вживається традиційно, зважаючи на те, що літописці були вихідцями з козацького середовища. Він утвердився тоді, коли в історичній науці вживався термін «козацький народ» і не набуло ще поширення слово «український». На сьогодні таке визначення вказаних літописів — поверхове, вузьке і безпідставне. Воно не відповідає широті охоплення літописцями історичних подій і явищ. Так, автор літопису Самовидця свідомо і послідовно вживає терміни «Україна», «уся Україна», «український». Всього в цьому літописі (видання С. Левицького) терміни «Україна», «уся Україна» вжито понад 70 разів. Наприклад: «Того ж року зараз на весну виехали от его царского величества списчики на *ую Украину*, которіе переписовали усіх людей на *Украини* мешкающих и по городах и по селах: и синов хто мает, и хто чим пашет», «яко би ляхом вскорі *Украину* отдадут. Того ж часу и грамота его царского величества пришла же боярин и килка десят тысяч войска на *Украину* зимою бити міл; з чего барзо Бруховецкий собою и уся старшина стривожили, того ся боячи жеби не отдано *Украину* королеві»⁶. Описуючи події другої половини XVII ст., зокрема зовнішні зв'язки України, літописець увесь час виступає від імені всієї України. Отже, справжнім науковим терміном, який може служити для визначення праці Самовидця, слід вважати термін «український літопис». Адже аналогічні праці російських і польських авторів в історіографії не прийнято визначати за їхнім соціальним походжен-

⁶ Михайло Петровський, вказ. праця, стор. 90—96.

ням. Вони мають назву «російські літописи», «польські хроніки».

Після виходу праці М. Петровського «Нариси історії України» літопис Самовидця в історичному і джерелознавчому аспекті був в основному вивчений. Правда, визнана багатьма гіпотеза авторства літопису викликала сумніви серед частини вчених. У 1933 р. М. Возняк опублікував працю «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?»⁷, в якій, полемізуючи з «ракушківцями», доводить, що автором літопису Самовидця був корсунський полковник Федір Кандиба.

Літописові Самовидця кілька сторінок у своїй праці присвятив і М. Марченко⁸. Він коротко спинився на історії видання літопису, його історіографії. На думку М. Марченка, аргументи М. Петровського та інших дослідників на доказ того, що автором літопису Самовидця був Р. Ракушка-Романовський, є найбільш переконливими. Він також приєднався до думки, що початок складання літопису слід віднести до 70-х років XVII ст. М. Марченко дав таку загальну оцінку літописові Самовидця: «Серед козацьких літописів літопис Самовидця являє собою одну з найцінніших пам'яток української історичної літератури XVII ст.»⁹ М. Марченко відзначив цінність літописів як пам'яток історичної літератури, вказав на їх національний характер.

Оскільки літопис Самовидця є видатною пам'яткою української літературної мови другої половини XVII ст., дуже близької до розмовної, народної, він став об'єктом дослідження багатьох мовознавців¹⁰.

До видатних історико-літературних творів початку XVII ст. відноситься літопис Григорія Граб'янки. До появи «Історії Русів» він був найбільш поширеним з усіх так званих козацьких літописів XVII—XVIII ст. Це відзначав великий знавець української історіографії XVII—XVIII ст. О. Лазаревський¹¹. Про це ж може свідчити й те, що літопис Величка зберігся в двох

⁷ Возняк Михайло. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? — Записки НТШ, т. CLIII, вип. 1. Львів, 1933.

⁸ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, стор. 43—50.

⁹ М. І. Марченко, вказ. праця, стор. 49.

¹⁰ С. П. Бевзенко. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. — Наукові записки Ужгородського державного університету, т. IX, 1954, стор. 165—243; В. В. Коптилов. Основні особливості мови літопису Самовидця (XVII ст.). — Студентські наукові праці. Збірник XVIII, філологія. К., 1956, стор. 83—99; І. З. Петличний. Граматичні особливості мови літопису Самовидця. — Питання українського мовознавства, кн. 1. Л., 1956, стор. 79—99; О. М. Ковальська. Прикметникові конструкції в українських літописах XVII ст. — Праці Одеського державного університету ім. Мечникова, т. 148. Збірник молодих учених університету, вип. II, філологічні науки. Одеса, 1958, стор. 265—276, та ін.

¹¹ «Киевская старина», 1894, кн. XI, стор. 299—300.

списках XVIII ст., Самовидця — в шістьох, а Граб'янки — у понад 20 (правда, оригінал його до нас також не дійшов). У рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР зберігається понад 10 списків літопису Граб'янки.

Уперше літопис Граб'янки було видано в Петербурзі у 1793 р. Федором Туманським, удруге — в 1854 р. у Києві, з короткою передмовою І. Самчевського. Та, незважаючи на те, що цей літопис був опублікований і мав велику популярність у XVIII ст., він незаслужено випав з поля зору як істориків, так і філологів. Якщо не брати до уваги невеличких рецензій, згадок в загальних історіографічних і літературознавчих працях, в яких літопису дано коротку загальну характеристику, він майже зовсім не досліджений¹². Виняток становить праця С. Наріжного «Действія презельной брани» (Прага, 1938), у якій дано історико-літературний аналіз твору Граб'янки. А втім дослідження літопису Граб'янки не становить таких труднощів, як, скажімо, вивчення літописів Самовидця чи Величка, оскільки автор його — високоосвічений гадяцький полковник Григорій Граб'янка — чітко і відверто висловив у ньому свої погляди¹³. Він відстоював козацько-старшинську автономію перед російськими царями. Свою працю Григорій Граб'янка пише з метою поширення історичних знань серед освічених людей. Про це, зокрема, свідчить і слов'яно-українська мова літопису.

Як слушно вказують усі дослідники, праця Граб'янки не вкладається в поняття «літопис». Вона скоріше є систематичним викладом історії українського народу з найдавніших часів до 1708 р. Суспільно-політичним ідеалом Граб'янки були ті порядки і той лад, які встановилися на Україні після національно-визвольної війни проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького. Через те центральне місце у праці Граб'янки посідає змалювання і возвеличення діяльності Б. Хмельницького і його доби. Для написання літопису Граб'янка використав багато різноманітних історичних джерел, особливо українських і польських.

Літопис Граб'янки найбільше заслуговує на увагу як історико-літературний твір свого часу, бо він мав величезний вплив на формування української суспільно-політичної думки XVIII ст. Він був дуже популярним серед козацької старшини та її нащадків, які намагалися відстоювати свої автономні права, крок за кроком урізувані царатом. Навіть у XIX ст. праця Граб'янки впливала на розвиток нової української історіографії та літератури. Зокрема, як відзначають історики, вона була джерелом, яке використав М. Костомаров для написання «Богдана Хмельницького»¹⁴.

¹² Библиография русского летописания. М.—Л., 1962.

¹³ Д. Багалій, вказ. праця, стор. 30—45.

¹⁴ М. С. Грушевський, вказ. праця, стор. 222—223.

Порівняно краще, ніж літопис Граб'янки, досліджено літопис Самійла Величка — одну з найвизначніших і найбільших за обсягом історико-літературних пам'яток XVIII ст.¹⁵ Однак він вивчався виключно в джерелознавчому аспекті. І це не випадково. Адже літописець на титульній сторінці і в самій праці називає використані ним джерела: діаріуш Самійла Зірки — секретаря Б. Хмельницького, історичну поему польського письменника першої половини XVII ст. Самійла Твардовського «Wojna domowa» та «Вступ до європейської історії» німецького історика XVII ст. Самійла Пуфендорфа. Крім того, у вступі Величко вказує, що для написання своєї праці він використав різні «козацькі хроніки». Таким чином, головним при дослідженні праці Величка в історичному плані є питання вірогідності історичних джерел, якими автор користувався, особливо автентичності вміщених у ній документів. Навколо цього тривалий час велися суперечки.

Щодо одного з основних джерел першого тома літопису Величка — «Wojna domowa», то питання про нього розв'язав ще в 1910 р. Петрикевич¹⁶. Ще раз до нього згодом повертався П. Клепацький¹⁷. Висновки обох дослідників не викликають сумнівів. Із поетичного твору С. Твардовського Величко взяв насамперед історичні факти, історичні образи, окремі художні тропи. При цьому він відкинув тенденційність, суб'єктивізм польського автора, перебільшені цифри, викривлене висвітлення історичних явищ. У такий спосіб взагалі Величко створював свою оригінальну працю, викладаючи в ній власні погляди.

На друге джерело — працю німецького історика С. Пуфендорфа — Величко посилається понад 10 разів, застерігаючи на початку свого твору, що автор її — чужоземець, не дуже глибоко обізнаний з національно-визвольною війною українського народу; події на Україні Пуфендорф описав на підставі газет і розповідей, а тому міг бути необ'єктивним або й помилятися.

Гостра наукова полеміка виникла навколо третього джерела Величкової праці — записки, або, як її називає літописець, «діаріуша Самійла Зірки», секретаря Хмельницького. На діаріуш Самійла Зірки усвоїв праці Величко жодного разу не посилається, але у вступі попереджає, що він з нього повибрав усе найважливіше і найнеобхідніше. Це викликало інтерес тих, хто вивчав літопис Величка як історичне джерело. Адже крім записів самого Зірки в діаріуші мали бути різні документи Б. Хмельницького. До того ж ім'я Зірки не зафіксовано в жодному з документів Б. Хмельницького чи в документах піз-

¹⁵ Самойл Величко. Летопис событий в Юго-Западной России в XVII веке. К., т. I, 1848; т. II, 1851; т. III, 1855; т. IV, 1864. Перший том літопису в 1926 р. перевидала Київська археографічна комісія.

¹⁶ В. Петрикевич. Літопис Самійла Величка — Самійла Твардовського. Порівнююча студія. Тернопіль, 1910.

¹⁷ П. Г. Клепацький. Літопис Самійла Величка. Полтава, 1926.

нішого часу. Автентичність діаріушу Зірки визнавали М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, О. Лазаревський, Д. Багалій, П. Клепацький та ін.

Одним з перших, хто категорично заперечив можливість існування діаріушу Зірки, був російський історик Г. Карпов, який незаслужено піддав гострій критиці весь літопис¹⁸. Слід зазначити, що у нього не було єдиної точки зору на Зірку — в одному випадку він вважав Зірку легендарною людиною, в іншому — його діаріуш приймав за літопис Самовидця.

Скептично до діаріушу Зірки поставилися М. Грушевський, І. Франко, І. Крип'якевич, В. Іконников та ін.¹⁹ Найдокладніше це питання дослідив М. Петровський²⁰. На основі різних історичних документів він прийшов до висновку, що відомості, які подає про Зірку Величка, недостовірні, а сам діаріуш — джерело історично сумнівне. Докладну історіографію питання автентичності діаріушу С. Зірки подав М. Марченко. Він теж приєднався до тих дослідників, які сумніваються в існуванні діаріушу Зірки²¹.

Очевидно, діаріуш Самійла Зірки — вигадка самого Величка або когось із його сучасників, якому літописець повірив.

Крім загальних оцінок літопису Величка, даних істориками в різних працях, учбово-педагогічній і оглядовій літературі, є два окремі невеликі спеціальні дослідження літопису Д. Багалія і П. Клепацького.

У праці «Нарис української історіографії» VIII розділ Д. Багалій присвятив розглядові літопису Величка. На основі відомостей, які подав літописець про себе, Д. Багалій написав докладну біографію Величка. Крім того, Д. Багалій розглянув його світогляд і суспільно-політичні погляди, джерела літопису, перерахував документи, вміщені в ньому, дав оцінку видання літопису, навів думки про нього різних вчених. Та хоча Д. Багалій всебічно проаналізував літопис Величка, його дослідження має описовий, інформаційний характер. Де в чому воно нагадує відому історіографічну працю В. Іконникова²². Він в усьому довіряє Величкові, беручи до уваги лише критичні зауваження М. Максимовича та деяких інших вчених щодо літопису. В цілому ж Д. Багалій захищає працю Величка від нападів критики. Найціннішою у праці Д. Багалія про літопис Величка є історіографічна частина, оскільки в ній він зібрав майже всі оцінки літопису Величка, дані йому вченими.

¹⁸ Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. М., 1873, стор. 240—258.

¹⁹ М. І. Марченко, вказ. праця, стор. 76—78.

²⁰ М. Петровський. Псевдо-діаріуш С. Зірки. — ЗІФВ, кн. XVII. К., 1928, стор. 161—204.

²¹ М. І. Марченко, вказ. праця, стор. 78.

²² В. С. Іконников. Опыт русской историографии, т. II, кн. 2. К., 1908, стор. 1560—1674.

Слід відзначити, що Д. Багалій не критично поставився до літопису Величка, зокрема визнав автентичними документи, вміщені в ньому. Отже, Багалій не зважив на те, що літопис Величка є історико-літературною пам'яткою свого часу, не врахував його ідейно-художнього аспекту.

Майже так само, як Д. Багалій, оцінив літопис Величка П. Клепацький в праці «Літопис Самійла Величка», яка носить джерелознавчий характер. Він у всьому довіряє Величкові як історикові і завзято захищає його працю він нападків критиків, зокрема Г. Карпова. Водночас П. Клепацький провів велику текстологічну роботу над літописом, зробивши спробу реставрувати втрачену частину його, а також виділив з літопису те, що, на його думку, мало б належати С. Зірці. Він визначив жанр праці Величка як літопис, наголосивши на великому патріотизмі її автора і на його демократичному світогляді.

Отже, з історичного боку літопис Величка, як і літопис Граб'янки, чекають на дослідників.

Величко був істориком-просвітителем і для свого часу людиною прогресивних поглядів. Він загалом правильно розумів прагнення свого народу, об'єктивно висвітлював його історію і вболівав за його національні інтереси. В історії Величко наполегливо шукав відповіді на пекучі питання тогочасного життя.

Українським літописам Галичини присвячена цікава стаття великого знавця українських історичних джерел XVI—XVIII ст. І. Крип'якевича²³. У ній історик, даючи загальну оцінку, аналізує зміст, місце, час написання, авторство, джерела, історичну достовірність понад десяти галицьких літописних записів XVI—XVIII ст. Дослідник називає 50 місць у Галичині, де велися літописні записи, і робить важливий і переконливий науковий висновок, що літописання в Галичині в XVI—XVIII ст. було досить поширеним явищем. Він вказує, що майже всі літописці заносили до своїх праць відомості про найважливіші події на Україні в XVI—XVIII ст.: про національно-визвольну війну 1648 р., татаро-турецькі наскоки, боротьбу проти польської шляхти в XVIII ст. І. Крип'якевич робить загальний висновок, що галицькі літописи якразово відобразили життя і боротьбу українського народу XVI—XVIII ст. У зв'язку з цим він ставить перед історіографією завдання зібрати і видати ці давні цінні історичні джерела.

У своїй праці «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму» І. Крип'якевич подає докладну бібліографію усіх українських літописів згаданої доби²⁴.

²³ І. П. Крип'якевич. Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині. — Зб. «Історичні джерела та їх використання», вип. 1. К., 1964, стор. 63—81.

²⁴ І. П. Крип'якевич. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. К., 1962, стор. 71—76.

Два невеликі літописи першої половини XVII ст. — Львівський літопис (охоплює історичні події 1498—1649 рр.) і Острозький літописець (охоплює події 1500—1637 рр.) — вперше ґрунтовно дослідив О. Бевзо²⁵. Дослідник прийшов до висновку, що вони є цінним історичним джерелом з історії соціально-економічного розвитку, політичної і класової боротьби на Україні. Він переконливо довів також, що автором Львівського літопису був виходець із львівських міщан Михайло Гунашевський. Ці два літописи О. Бевзо опублікував на сторінках «Українського історичного журналу»²⁶.

Усі дрібніші літописи XVI—XVIII ст. розглянув в історіографічному плані М. Марченко в уже згаданій праці.

До українських літописів XVI—XVIII ст. як історичних джерел звертаються також і такі українські історики, як І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, О. Компан, О. Апанович, В. Голубуцький, О. Қасименко, В. Дядиченко, Қ. Стецюк та ін. Однак більшість з них використовує той чи інший літопис XVI—XVIII ст. лише як ілюстративний матеріал для аргументації своїх думок, не враховуючи загального характеру літопису як єдиного цілого, як національної історико-літературної пам'ятки свого часу, не зважає на історичні концепції його автора. Українські літописи XVI—XVIII ст. не класифікуються, не диференціюються, а огульно визначаються як «козацько-старшинські», «монастирські», «місцеві» і т. д. Завжди в одному ряді «козацько-старшинських літописів» стоять у більшості вчених різні за ідейним спрямуванням праці Самовидця, Граб'янки і Величка²⁷. Це значною мірою спричинилося до того, що українські літописи XVI—XVIII ст. і досі не посіли в українській історіографії та історії літератури належного їм місця.

Досліджуючи літописи з точки зору вірогідності їх як джерел, правдоподібності змалювання історичних подій, а також вивчаючи історичні постаті, про які йдеться в літописах, вміщену в них документацію тощо (тобто їх історичну основу), історики мимоволі наголошували і на історико-літературних рисах літописів і таким чином ставили перед істориками літератури і суспільно-політичної думки завдання дослідити літописи як історико-літературні твори певного часу. Адже відомо,

²⁵ О. А. Бевзо. «Львівський літопис» і «Острозький літописець» як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. З історії соціально-економічного розвитку і класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.). — Наукові записки Інституту історії АН УРСР. К., 1960, стор. 39—62.

²⁶ «Український історичний журнал», 1965, № 4—9.

²⁷ Українська Радянська Енциклопедія, т. II, стор. 294; Қ. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960, стор. 40; В. Голубуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961, та ін.

що у давньому українському письменстві, особливо в літописному жанрі, важко провести межу між історичними та літературними сторонами його, настільки вони переплітаються. Змальовуючи історичні події через певний час після того, як вони відбулися, літописець доповнює свою розповідь різними чутками, народними переказами, легендами і віршами. Тому опис подій, показ діяльності і оцінка історичних постатей у літописах — це сплав джерелознавчого матеріалу, усної народної традиції і історичної концепції автора.

Оскільки літописи XVI—XVIII ст. є пам'ятками історико-літературними, науково-художніми витворами своєї доби, їх треба вивчати як з історичного, так і з літературного боку, враховуючи їх місце в історико-літературному процесі, особливо XIX ст., коли вони мали, за загальним визнанням, великий науковий і естетичний резонанс у суспільно-політичному житті. Адже відомо, наприклад, що літопис Самійла Величка зробив великий вплив на історичні погляди Т. Шевченка, послужив йому одним із важливих джерел при написанні цілої низки поезій на історичні теми. Не в меншій мірі вплинули літописи на М. Костомарова, М. Максимовича та ін.

Отже, невідкладним завданням української історіографії є наукове видання і перевидання усіх історико-літературних пам'яток XVI—XVIII ст. — тих, які в середині минулого століття були опубліковані мізерними тиражами і тепер стали бібліографічною рідкістю, і тих, що й досі зберігаються в рукописах. Це, безсумнівно, спричинилося б до появи ґрунтовних досліджень про літописи, а також сприяло б вивченню історіографічного та літературного процесів на Україні як згаданої доби, так і XIX—XX ст.

Я. И. Дзыра

УКРАИНСКИЕ ЛЕТОПИСИ XVI—XVIII вв. В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

Исследование украинских летописей XVI—XVIII вв. имеет более чем вековую историю. Сначала оно было поверхностным, эпизодическим и, как правило, проводилось в текстологическом и источниковедческом планах.

Новый период в изучении украинских летописей наступил в советское время, в частности в 20—30-е годы, когда был напечатан ряд интересных исследований Д. Багаляя, М. Грушевского, П. Клепацкого, Н. Петровского, И. Крипякевича и др.

В настоящее время в историческом аспекте основательно исследованы только летописи Самовидца, Львовская и Острожская. Другие украинские летописи, в частности выдающийся памятник украинской историографии,

литературы и общественно-политической мысли XVIII ст. — летопись Г. Грабянки, совсем не изучены.

Следует подчеркнуть, что все украинские летописи XVI—XVIII вв. настоящему еще не оценены как памятники украинской литературы этого периода, где они по праву занимают особое место. До сих пор не раскрыто влияние украинских летописей на развитие новой украинской историографии и литературы.

Поскольку изданные украинские летописи XVI—XVIII вв. являются сегодня библиографической редкостью, насущной задачей украинской историографии является научное издание и переиздание их. Это, безусловно, будет способствовать дальнейшему изучению летописей и окажет большое влияние на исследование историографического и литературного процесса на Украине в XVI—XVIII вв.